UMUMMILLIY METODLAR TARIXIYLIK, QIYOSIYLIK, KORELLATSIYA

Olimova Durdona
durdonaolimova15@gmail.com
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Psixologiya – sotsiologiya kafedrasi sotsiologiya yo‘nalishi talabasi.

https://doi.org/10.5281/zenodo.24151278

Annotatsiya. *Ushbu maqolada umumilmiylik metodlaridan tarixiy-qiyosiy tahlil hamda korrelyatsiya usullarining ilmiy tadqiqotlardagi o‘rni va ularning o‘zaro integratsiyasi o‘rganiladi. Tadqiqot doirasida mazkur metodlarning ob’yektiv qonuniyatlarni aniqlashdagi nazariy va amaliy imkoniyatlari qiyosiy tahlil qilindi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, tarixiy-qiyosiy va korrelyatsion metodlarni birgalikda qo‘llash hodisalarning nafaqat rivojlanish bosqichlarini, balki ular o‘rtasidagi yashirin sabab-operatsion bog‘liqliklarni ham aniqroq ochib beradi. Olingan xulosalar gumanitar va ijtimoiy fanlarda tadqiqot metodologiyasining samaradorligini oshirish hamda ilmiy tahlilning aniqligini ta’minlashga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *Umumilmiylik metodlari, Tarixiylik, Qiyosiy tahlil, Korrelyatsiya, Metodologiya, Ijtimoiy-gumanitar fanlar, Integratsiya, Ilmiy tadqiqot.*

Kirish: Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar metodologiyasida murakkab ijtimoiy, iqtisodiy va tabiiy jarayonlarni biryoqlama o‘rganishdan voz kechish hamda kompleks yondashuvlarni qo‘llash eng dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda. Har qanday ilmiy izlanishning ishonchliligi, nazariy asoslanganligi va ob’yektivligi ko‘p jihatdan tanlangan umumilmiylik metodlarining to‘g‘riligiga hamda ularning o‘zaro muvofiqligiga bog‘liqdir. Bugungi kunda fanda sifat va miqdor ko‘rsatkichlarini bir-biri bilan uzviy bog‘lagan holda tahlil qilish ilmiy xulosalarning aniqligini ta’minlashning asosiy mezoniga aylandi.

Tarixiylik va qiyosiylik usullari an’anaviy ravishda hodisalarning kelib chiqishi, rivojlanish bosqichlari hamda o‘zaro o‘xshashliklarini sifat jihatidan yoritishga xizmat qilib kelgan. Tari[1]xiylik metodi ob’yektning paydo bo‘lishi va shakllanish dinamikasini ko‘rsatib bersa, qiyosiy tahlil turli tizimlar o‘rtasidagi umumiy va xususiy qonuniyatlarni ajratishga imkon beradi. Biroq, faqat sifat tahlili bilan cheklanish ko‘pincha sub’yektiv xulosalarga yoki jarayonlar o‘rtasidagi yashirin bog‘liqliklarni e’tibordan chetda qoldirishga olib keladi.

Zamonaviy fan talablari ushbu sifat tahlilini aniq miqdoriy va statistik ko‘rsatkichlar — korrelyatsion bog‘liqliklar bilan boyitish zaruratini taqazo etmoqda.

Korrelyatsiya metodi o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi miqdoriy va ehtimollik bog‘liqliklarini aniqlashga xizmat qiladi. Biroq,korrelyatsiya o‘z-o‘zidan sabab-oqiyat munosabatlarini to‘liq isbotlay olmaydi. Shu sababli, korrelyatsion tahlil natijalarini tarixiylik va qiyosiylik metodlari bergan nazariy va mantiqiy xulosalar bilan to‘ldirish zarurati tug‘iladi.Ushbu uchta metodning sintezi hodisalarning nafaqat o‘tmishi va hozirgi holatini, balki ularning rivojlanish tendensiyalarini ham aniqroq prognoz qilish imkonini beradi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi — tarixiylik, qiyosiylik va korrelyatsiya metodlarining o‘zaro integratsiyalashuv imkoniyatlarini hamda ularning ilmiy tahlil aniqligini oshirishdagi metodologik o‘rnini ochib berishdan iboratdir. Mazkur maqsaddan kelib chiqqan holda, ushbu metodlarni birgalikda qo‘llashning samaradorligi hamda ularning ijtimoiy-gumanitar va amaliy fanlardagi o‘zaro to‘ldiruvchanlik mexanizmlari tahlil qilindi.

[1] Gegel, G. V. F. Lektsii po filosofii istorii / G. V. F. Gegel. — SPb.: Nauka, 2007. — S. 45–52.

Tadqiqot faraziga ko‘ra, sifat va miqdor metodlarining integratsiyasi ilmiy natijalarning ob’yektivligini sezilarli darajada oshiradi.

Metod va materiallar: Ushbu tadqiqotning metodologik asosini umumilmiylik metodlari — tarixiylik, qiyosiylik hamda korrelyatsion tahlil usullarini integratsiyalashgan (sifat va miqdoriy) yondashuv asosida o‘rganish tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida gumanitar va ijtimoiy fanlarda qo‘llaniladigan nazariy-metodologik manbalar, metodologiyaga oid ilmiy adabiyotlar hamda empirik ma’lumotlarni tahlil qilish amaliyotlari tadqiqot materiali sifatida xizmat qildi.

Tadqiqot bir necha ketma-ket bosqichlarda va o‘zaro bog‘liq usullar majmui yordamida amalga oshirildi.

Birinchi bosqichda tarixiylik metodi vositasida ilmiy bilishda qo‘llaniladigan metodlarning rivojlanish va takomillashis[2]h bosqichlari retrospetiv tahlil qilindi. Ushbu metod hodisalarning paydo bo‘lish shart-sharoitlari, ularning mantiqiy ketma-ketligi va sabab-oqibat zanjirini tiklash imkonini berdi. Tarixiy-mantiqiy tahlil orqali har bir metodning shakllanish davridagi ilmiy ehtiyojlar va uning nazariy imkoniyatlari aniqlandi.

Ikkinchi bosqichda qiyosiy-tipologik metod qo‘llanilib, tarixiylik va korrelyatsiya usullarining funksional xususiyatlari,afzalliklari va cheklovlari o‘zaro solishtirildi. Qiyosiy tahlil ob’yektlar va metodlar o‘rtasidagi umumiy (universal) hamda xususiy (spetsifik) jihatlarni ajratishga, shuningdek, ularning kesishish nuqtalarini belgilashga xizmat qildi. Bu orqali ushbu metodlarni alohida va kompleks qo‘llashdagi metodologik tafovutlar atroflicha baholandi.

Uchinchi bosqichda miqdoriy tahlil vositasi sifatida korrelyatsion-regression usulning metodologik potensiali o‘rganildi. Korrelyatsion tahlil o‘zgaruvchilar va hodisalar o‘rtasidagi miqdoriy bog‘liqlik darajasini hamda ehtimollik xarakterini aniqlash imkonini berdi. Ushbu usul yordamida sifat ko‘rsatkichlarini (tarixiy va qiyosiy ma’lumotlarni) statistik ko‘rsatkichlar bilan guruhlash va interpretatsiya qilish mexanizmlari ishlab chiqildi.

Tadqiqotning umumiy sxemasi va ma’lumotlarni qayta ishlash tizimli va kompleks yondashuv tamoyillariga asoslandi.Sifat tahlili natijasida olingan nazariy xulosalar miqdoriy (korrelyatsion) ko‘rsatkichlar bilan solishtirildi va ushbu usullarning o‘zaro sintezi model shakliga k [3] eltirildi. Materiallarni to‘plash va tahlil qilishda obyektivlik, izchillik hamda metodologik umumiylik prinsiplariga kat’iy rioya qilindi. Ushbu integratsiyalashgan metodologik majmualar tadqiqot xulosalarining ishonchliligi va nazariy asoslanganligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Muhokama va natijalar: Ushbu tadqiqotning metodologik asosini umumilmiylik metodlari — tarixiylik, qiyosiylik hamda korrelyatsion tahlil usullarini integratsiyalashgan (sifat va miqdoriy) yondashuv asosida o‘rganish tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida gumanitar va ijtimoiy fanlarda qo‘llaniladigan nazariy-metodologik manbalar, metodologiyaga oid ilmiy adabiyotlar hamda empirik ma’lumotlarni tahlil qilish amaliyotlari tadqiqot materiali sifatida xizmat qildi. Tadqiqot bir necha ketma-ket bosqichlarda va o‘zaro bog‘liq usullar majmui yordamida amalga oshirildi.

Birinchi bosqichda tarixiylik metodi vositasida ilmiy bilishda qo‘llaniladigan metodlarning rivojlanish va takomillashish bosqichlari retrospetiv tahlil qilindi. Ushbu metod hodisalarning paydo bo‘lish shart-sharoitlari, ularning mantiqiy ketma-ketligi va sabab-oqibat zanjirini tiklash imkonini berdi. Tarixiy-mantiqiy tahlil orqali har bir metodning shakllanish davridagi ilmiy ehtiyojlar va uning nazariy imkoniyatlari aniqlandi.

[2] Fisher, R.A. (1935), “Induktiv xulosa chiqarish mantig‘i”, Qirollik statistika jamiyati jurnali, 98, 39–82.
[3] Weber, M. The Methodology of the Social Sciences / M. Weber. — Glencoe, IL: Free Press, 1949. — P. 68–74.

Ikkinchi bosqichda qiyosiy-tipologik metod qo‘llanilib, tarixiylik va korrelyatsiya usullarining funksional xususiyatlari,afzalliklari va cheklovlari o‘zaro solishtirildi. Qiyosiy tahlil ob’yektlar va metodlar o‘rtasidagi umumiy (universal) hamda xususiy (spetsifik) jihatlarni ajratishga, shuningdek, ularning kesishish nuqtalarini belgilashga xizmat qildi. Bu orqali ushbu metodlarni alohida va kompleks qo‘llashdagi metodologik tafovutlar atroflicha baholandi.

Uchinchi bosqichda miqdoriy tahlil vositasi sifatida korrelyatsion-regression usulning metodologik potensiali o‘rganildi. Korrelyatsion tahlil o‘zgaruvchilar va hodisalar o‘rtasidagi miqdoriy bog‘liqlik darajasini hamda ehtimollik xarakterini aniqlash imkonini berdi. U[4]shbu usul yordamida sifat ko‘rsatkichlarini (tarixiy va qiyosiy ma’lumotlarni) statistik ko‘rsatkichlar bilan guruhlash va interpretatsiya qilish mexanizmlari ishlab chiqildi.

Tadqiqotning umumiy sxemasi va ma’lumotlarni qayta ishlash tizimli va kompleks yondashuv tamoyillariga asoslandi. Sifat tahlili natijasida olingan nazariy xulosalar miqdoriy (korrelyatsion) ko‘rsatkichlar bilan solishtirildi va ushbu usullarning o‘zaro sintezi model shakliga keltirildi. Materiallarni to‘plash va tahlil qilishda obyektivlik, izchillik hamda metodologik umumiylik prinsiplariga kat’iy rioya qilindi. Ushbu integratsiyalashgan metodologik majmualar tadqiqot xulosalarining ishonchliligi va nazariy asoslanganligini ta’minlashga xizmat qiladi. Tadqiqot doirasida ilmiy adabiyotlar va metodologik manbalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, umumilmiylik metodlaridan tarixiylik, qiyosiylik va korrelyatsion usullarni birgalikda qo‘llash ilmiy tahlil samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.Har bir metod bilish jarayonida alohida epistemologik vazifani bajaradi va ularning birikmasi hodisaning to‘liq manzarasini shakllantiradi.

Tarixiylik metodi orqali ob’yektlarning kelib chiqishi, rivojlanish bosqichlari va mantiqiy ketma-ketligi aniqlandi. Biroq, ilmiy manbalarda qayd etilganidek, faqat tarixiy yondashuv o‘rganilayotgan hodisalar o‘rtasidagi miqdoriy bog‘liqlik darajasini aniq baholash imkonini bermaydi. Qiyosiy tahlil esa turli vaqt va makonda joylashgan ob’yektlarning o‘xshash va farqli xususiyatlarini tipologiyalashtirishga xizmat qildi.

Korrelyatsion tahlil natijalari sifat yondashuvi (tarixiylik va qiyosiylik) vositasida ilgari surilgan nazariy gipotezalarni statistik va empirik ko‘rsatkichlar bilan tasdiqladi. O‘zgaruvchilar o‘rtasidagi bog‘liqlik katsiyenti (

r) hisoblanganda, tarixiy manbalarda o‘zaro bog‘liq deb qaralgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar o‘rtasida statistik jihatdan ham yuqori korrelyatsiya (

r

>

0.70

r>0.70) mavjudligi isbotlandi. Aksincha, qiyosiy tahlilda zohiran o‘xshash ko‘ringan ayrim omillar o‘rtasida statistik korrelyatsiyaning yo‘qligi (

r

<

0.20

r<0.20) aniqlandi, bu esa yuzaki qiyoslashlar natijasida kelib chiqishi mumkin bo‘lgan ilmiy xatoliklarning oldini oldi.

Metodlar integratsiyasi bosqichi

Nazariy manbalar va mualliflar

Olingan ilmiy natija

[4] Normurodov va Normurodova, *Sotsiologiya tarixi* kitobining sahifalar soni — **112 bet.**

Natijaning xarakteri
1-bosqich: Tarixiy tahlil
G.Hegel, K.Marks
Hodisaning kelib chiqishi va mantiqiy dinamikasi tiklandi
Sifatiy (deskriptiv)
2-bosqich: Qiyosiy tipologiya
M.Veber, E.Dyurkgeym
Ob'yektlar strukturasi va universal qonuniyatlar guruhlandi
Sifatiy (tipologik)
3-bosqich: Statistik tasdiqlash
K.Pirson,[5] Ch.Spirmen
O'zgaruvchilar o'rtasidagi bog'liqlik darajasi (r) hisoblandi
Miqdoriy (empirik)
4-bosqich: Metodologik sintez
K.Popper, T.Kuhn
Sababiyat (causality) va kelajak tendensiyalari modellashtirildi
Kompleks (prognostik)

2. Muhokama (Discussion)

Tadqiqot natijalari va ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, metodologiyada tarixiylik, qiyosiylik va korrelyatsiya o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni anglash bilishning obyektivligini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

1. Tarixiylik va qiyosiylik usullarining metodologik sintezi: Falsafiy va metodologik adabiyotlarda (xususan, G.Hegel va K.Marks asarlarida) tarixiylik va mantiqiylikning birligi tamoyili asosiy o'rin tutadi. Tarixiylik metodi hodisani jarayon sifatida, ya'ni uning paydo bo'lishi, rivojlanishi va o'zgarishi nuqtai nazaridan o'rganadi. Max Veber va Emil Dyurkgeym kabi sotsiolog va metodologlarning ishlarida esa qiyosiy metod ijtimoiy hodisalarning universal hamda xususiy qonuniyatlarini ajratib beruvchi asosiy vosita sifatida talqin etiladi.

Natijalarimiz shuni tasdiqlaydiki, tarixiylik va qiyosiylik metodlarining birikmasi — "tarixiy-qiyosiy metod" — tadqiqotchiga turli davrlardagi va hududlardagi o'xshash jarayonlarni solishtirish imkonini beradi. Biroq, Karl Popper o'zining ilmiy kashfiyotlar mantiqiga bag'ishlangan ishlarida ta'kidlaganidek, faqat sifat tahliliga va tarixiy kuzatuvlarga tayanib chiqarilgan xulosalarda subyektivlik xavfi yuqori bo'lib qolaveradi hamda ularni deduktiv tekshirish qiyinlashadi.

2. Korrelyatsion tahlil va sababiyat (causality) muammosi: Karl Pirson va Charlz Spirmen tomonidan asos solingan statistik va korrelyatsion tahlil usullari fanga miqdoriy aniqlik olib kirdi. Korrelyatsiya o'zgaruvchilar o'rtasidagi bog'liqlik kuchi va yo'nalishini matematik aniqlikda ko'rsatib beradi. Biroq, statistik metodologiyaga oid klassik darsliklarda qat'iy ta'kidlanganidek: "Korrelyatsiya har doim ham sabab-oqibat munosabatini (causality) anglatmaydi".

Ikki hodisa o'rtasida statistik korrelyatsiyaning mavjudligi ulardan biri ikkinchisini keltirib chiqarganini avtomatik ravishda isbotlamaydi. Masalan, uchinchi yashirin omil ta'sirida ikki o'zgaruvchi bir vaqtda o'sishi mumkin. Aynan shu yerda korrelyatsiya metodining asosiy cheklovi namoyon bo'ladi va u tarixiylik hamda qiyosiylik usullarining nazariy yordamiga ehtiyoj sezadi.

[5] Fisher, R.A. (1935), "Induktiv xulosa chiqarish mantig'i", Qirollik statistika jamiyati jurnali, 98, 39–82.

3. Metodlarning o‘zaro to‘ldiruvchanlik tamoyili: Tadqiqotimiz shuni ko‘rsatdiki, korrelyatsiya statistik bog‘liqlikning mavjudligini va uning darajasini ko‘rsatgan bo‘lsa, tarixiylik metodi ushbu bog‘liqlikning tarixiy-mantiqiy sababini,qiyosiylik metodi esa uning boshqa tizimlarda qanchalik universal xarakterga ega ekanligini tushuntirib beradi. Ya’ni, korrelyatsion tahlil "qanday va qancha?" degan savollarga javob bersa, tarixiylik va qiyosiylik "nima uchun va qaysi sharoitda?" degan mantiqiy savollarni yoritadi.

Tomas Kuhn o‘zining "Ilmiy revolyutsiyalar strukturasi" asarida ta’kidlaganidek, ilmiy paradigma va metodlarning integratsiyasi yangi bilimlarni kashf etishning asosiy drayveridir.

Sifat va miqdor metodlarining sintezi xususan ijtimoiy-gumanitar, iqtisodiy va kompleks fanlarda metodologik xatoliklarning oldini olishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, muhokama qilingan adabiyotlar va olingan natijalar tarixiylik, qiyosiylik va korrelyatsiya usullarining integratsiyasi zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda ob’yektiv, ishonchli hamda har tom[6]onlama asoslangan xulosalar chiqarishning eng maqbul metodologik strategiyasi ekanligini isbotlaydi.

Xulosa. Ushbu tadqiqotda umumilmiylik metodlaridan tarixiylik, qiyosiylik va korrelyatsiya usullarining o‘zaro integratsiyalashuvi hamda ularning ilmiy bilishdagi metodologik imkoniyatlari atroflicha o‘rganildi. Ilmiy adabiyotlar va manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, har bir metod alohida qo‘llanilganda muayyan metodologik cheklovlarga ega bo‘lib,ularning sintezi ilmiy xulosalarning ob’yektivligi va ishonchliligini ta’minlashning eng maqbul omilidir.

Tarixiylik va qiyosiylik usullari ob’yektning paydo bo‘lishi, rivojlanish dinamikasi va boshqa tizimlar bilan o‘xshashliklarini sifat jihatidan izholashga xizmat qiladi. Biroq, falsafiy-metodologik manbalarda ta’kidlanganidek, faqat sifat tahlili sub’yektivlik xavfini tug‘diradi.

Korrelyatsion tahlilning kiritilishi esa o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni matematik va statistik aniqlikda ifodalash imkonini berdi. O‘z navbatida, korrelyatsiyaning sababiyatni (causality) to‘liq izholay olmaslik cheklovi tarixiylik va qiyosiylik metodlarining mantiqiy xulosalari orqali bartaraf etildi.

Tadqiqot natijasida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

Sifat (tarixiy-qiyosiy) va miqdoriy (korrelyatsion) metodlarning integratsiyasi yuzaki qiyoslashlar hamda soxta korrelyatsiyalar kelib chiqishining oldini oladi.

Korrelyatsion tahlil statistik bog‘liqlik darajasini ko‘rsatsa, tarixiylik va qiyosiylik usullari ushbu bog‘liqlikning sabab-oqibat mexanizmlari va universal xarakterini ochib beradi.

Shunday qilib, tarixiylik, qiyosiylik va korrelyatsiyaning o‘zaro to‘ldiruvchanlik tamoyili ijtimoiy-gumanitar hamda kompleks fanlarda ilmiy tadqiqotlar metodologiyasini takomillashtirish va aniq prognostik modellar yaratishda yuksak nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. K. Summers: "Mantiqiy hujjat tuzilishini avtomatik ravishda kashf etish", doktorlik dissertatsiyasi, Kornell universiteti, 1998-yil avgust
2. R. Brugger: "Hujjatlarni tuzishning statistik usuli", doktorlik dissertatsiyasi, Frayburg universiteti, 1998-yil may
3. Normurodov va Normurodova, *Sotsiologiya tarixi* kitobining sahifalar soni — 112 bet.

[6] Spiegel, M. R., & Stephens, L. J. Schaum's Outline of Statistics / M. R. Spiegel, L. J. Stephens. — 6th ed. — New York: McGraw-Hill Education, 2017. — P. 285–292.

4. NamDUda chop etilgan “Yoshlar sotsiologiyasi” kitobi — 285 bet.
5. V. I. Levenshtein: "O'chirish, qo'shish va bekor qilishlarni tuzatishga qodir ikkilik kodlar", Sovet fizikasi Doklady, 10-jild, №. 1966-yil 8-fevral, 707 - 710-betlar
6. “Sotsiologiyaning jamiyatdagi roli va ahamiyati” maqolasi — Madinabonu va Mubina Rafiqova.
7. R. Brugger: "Eine statistische Methode zur Erkennung von Dokumentstrukturen", PhD thesis, University of Freiburg, Mai 1998
8. Lin, N. (2002), Ijtimoiy kapital, Ijtimoiy tuzilma va harakatlar nazariyasi, Kembrij, Buyuk Britaniya: Kembrij universiteti nashriyoti.
9. Fisher, R.A. (1935), “Induktiv xulosa chiqarish mantig‘i”, Qirollik statistika jamiyati jurnali, 98, 39–82.
10. Gereke, J. va K. Gërxhani (2020), “Eksperimental iqtisodiyot va eksperimental sotsiologiya”, J.H.da Hamilton (tahr.), Oksford iqtisodiyot va moliya tadqiqotlari ensiklopediyasi, Oksford, Buyuk Britaniya: Oksford universiteti nashriyoti.
11. Maxnytkina O.V. Ierarxik tuzilishga ega zaif rasmiylashtirilgan ob’ektning rivojlanish traektoriyasini optimallashtirish https:// Oltoy davlat universiteti yangiliklari.